

(ёки П 31922 сонли жиноят иши хужжатлари асосида тугилган мулохазалар)

«Инсон бўлмок — курашчи бўлмокдир» деган эди буюк Гёте. Бу, менимча, «хаёт — курашдир» деган хикматнинг бошқачарок ифодаланган шаклидир. Инсон турмушнинг хар дакикасида дуч келадиган ечимталаб, чораталаб муаммолардан хатлаб ўтиш ҳам ўзига хос кураш. Оч колганда овкат ахтариш ҳам кураш... Хатто умр тугаб ўлим олдидан бир хўплам сув сўраш ва титраб-какшаб хўплаш ёки якинларига бирор нарса айтиш илинжида тевааракка аланглаш ҳам — хаёт учун кураш кўринишларидир.

Мен ана шу катта курашнинг юксак бир тури — шахс эркинлиги, давлат мустакиллиги ва халк истиклоли йўлидаги курашни алохида, мухим фаолият деб ўйлайман. Ва шу мавзуга кўл урдим.

Ўта мураккаб якин ўтмишимизни ўрганишга кизикиш, ўша давр шахсларининг чинакамига чигал хаёт йўллари, улар ҳақда юритилаётган карама-карши фикрлар мана шу мавзуга кўл уришимга сабаб бўлди.

...1920 йилнинг баҳорига келиб, Бухоро амирлиги чегарасида Совет Россиясининг бйр неча минг кишилиқ армияси аэроплан, тўп ва бомбаларини шайлаб хужумга тайёр бўлиб турарди. Кўлларида эса бир парча: «Мустакил демократик давлат куришимиз учун ёрдам беринг, мазмунидаги коғоз ва Москвадан берилган «Кандай килиб бўлса ҳам Бухорони эгаллаш, уни Россия манфаатига мослаш» хақидаги кўрсатма мавжуд эди.

Ўйлаб кўринг: Болтик дёнгизидан Тинч океанига қадар чўзилган Россия инкилоб килиб, оқибатда роса «инкиллаётган» эди. Шаҳар-кишлоқлар вайрон қилинган, саноат ва кишлоқ хўжалиги ишдан чиққан, оч-яланғоч халқ изғиб юрарди. Ички ва ташқи муҳолифлар билан конли жанг кетаётган эди. Давлат «жиловини» бошқарадиган механизм ишга тушиши оғир кечарди. Хуллас, ўзлари танг ахволда қолган, ёрдамга мухтож Россия бирданига Бухорога ёрдам кўрсатиш учун «бор-буди»ни ташлади. Уларга Бухоро халқи ҳам, унинг ташвиши ҳам керак эмас эди. Ўз аскарларининг жонини, қонини қурбон қилиш учун йўналтириш лозим бўлган «фронт»лар ўзида етарли эди. Улар Бухоронинг тилласи, қумуши, пахта, узум, ипак, қорақўл тери, гўшт, мева-чеваларига ташна эдилар. Шунинг учун оч бўридай «кўй-кўзи»ларга ташланишди.

Амир Саид Олимхон 1920 йил 1 сентябрь куни Бухорони ташлаб чиқиб кетди. Қиргин ва қувгинлар, ўлдириш ва талашлар борган сайин қучаярди. Бухоро қўлга қиритилди. Эндиги навбат — бу ерларни советлаштириш, аниқроғи, руслаштиришга қелди.

Боскинчилар бўйсунитишни, куллик кишанини кийитишни хохламаганларни босмачилар деб, мустакиллик ва озодлик йўлида килинган хар қандай ҳаракатни «аниқ мақсади ва гоёси бўлмаган тўдаларнинг қонхўрлик ҳаракати» деб атадилар.

Қурбакани ҳам ноҳосдан босиб қўйсанг «ва-ақ» этади деганларидек, жойларда баҳоли қудрат қаршилиқ қўрсатиш жанглари бошланди. Бу қураш узок йиллар бўйи давом этди. Ҳозир ҳам тўхтаган эмас. Дастлабки қурашчиларнинг хорижга қочиб улгурганлари янги тузумни умр бўйи ёмонлаб ўтдилар. Қолганларини эса жисмонан йўқ қилиб ташладилар — иссиқ жонини олдилар, тилини, динини, эътиқодини таҳқирладилар. Лекин озодлик ва мустакиллик ҳайкириги дилдан-дилга, руҳдан-руҳга қўчиб, доим садо бериб тураверди.

Ана шу йўлдаги қурашчан шахслардан бири — Москвага, қизил инқилобга ишониб оёғи тойган Файзулла Ҳўжаев бўлиб, у «инқилоб» деб аталмиш «босиб олиш»нинг дастлабки қунлариданок майдонга отилиб чиқди. «Миллий тараккий», «Шўройи Исломи», «Иттиҳод ва тараккий» ташкилотлари тузилиб, фаолият қўрсата бошлади.

Бу ташкилотларнинг аъзолари, фаол қурашчилари, фидойиларининг номларини шу ўринда санаб ўтиш лозим деб ўйлайман. Улар миллатнинг ҳақиқий қаҳрамонлари эдилар. Хар бири НКВД ҳужраларида азобга дучор бўлишган. Истибдод ўти уларнинг ҳаётларини ҳазон қилди.

Мана улардан айримларининг номлари:

Файзулла Ҳўжаев — Ўзбекистон Халқ Нозирлари қенгашининг Раиси.

Ота Ҳўжаев — Шарқий Бухоро дехқон қўмитаси раиси бўлиб ишлаган.

Муинжон Аминов — Бухоро Марказий Ижроқўми раиси ўринбосари.

Мухтор Саиджонов — Марказий Ижроқўм қотиби.

Муса Саиджонов — Озик-овқат халқ нозирини.

Парда Ҳўжаев — Давлат назорати қўмитаси бошлиғи.

Наим Ёқубов — Ташки ишлар нозирини ўринбосари.

Раҳмат Рафиқов — Давлат Назорати раиси.

Ҳошим Шайхӣ — Ташки ишлар нозирини ўринбосари.

Йўлдош Қори Пўлатов — Маориф нозирини ўринбосари.

Абдуқодир Муҳиддинов — Марказий Ревқом раиси.

Абдувоҳид Бурҳонов — Тайёрлов бошқармаси бошлиғи.

Аҳмаджон Абдусайдов — Марказий ревқом раиси муовини, адлия нозирини ўринбосари.

Саттор Ҳўжаев — Молия нозирини ўринбосари. Усмон Ҳўжаев — Бухоро МИК раиси.

Абдурауф Фитрат — Давлат назорати раиси ўринбосари, маориф нозирини, шоир.

Обрўй Қулмуҳамедов — Харбий нозир ўринбосари.

Рафат Муҳиддини — Бухоро Фавқулудда Комиссияси раиси муовини.

Муқамил Бурҳонов — Бухоро адлия нозирини.

Мирза Иззатулла — иқтисодиёт нозирини ўринбосари.

Содиқ Муҳаммадиев — Бухоро диктаторлик комиссияси раиси муовини.

Қосим Қориев — Бухоро шаҳар ҳокими муовини.

Шавкат Сулаймонов — Бухоро Шаркий округ раиси.
Муҳиддии Махсум — Шаркий Бухоро Фавкулудда Комиссияси раиси.
Абдухамид Орипов — Харбий нозир.
Абдурашид Мукамилов — Ўз ВКП(б) МК котиби.
И. Алимов — Бухоро адлия нозири.
Юсуфзода — Бухоронинг Кобулдаги ва сўнг Москвадаги мухтор вакили.
Раҳматулла Музаффаров — Бухоро уезд ижрокўми раиси.
Абдурахим Сатторов — Бухоро савдо нозири.
Муқим Каримов — Фавкулудда Комиссия раиси, Бухоро Компартияси МК котиби.
Туркистон прокурори муовини.
Равшанкул Боймуродов — Бухоро харбий нозири.
Останакул Ибодуллаев — Шеробод ижрокўми раиси.
Сайдулла Омонов — Самарканд ижрокўми раиси.
Эгамберди Мавлонбердиев — Бухоро касаба уюшмаси раиси.
Набиев — Бухоро вилояти касаба уюшмаси раиси.
Пўлат Турсунов — Бухоро округи ижрокўми раиси.
Ҳожибоев — Тошкент озик-овкат савдоси ходими.
Йўлдошбоев — Бухоро комсомоли МК котиби,
Баротов — Бухоро ер-сув бўлими мудири.
Хўжа Ўрол — «Пахтасоюз» бошқаруви раиси.
Бўри Хўжаев — Бухоро давлат хазиначиси.
Вафо Чўлибоев — Ички ишлар нозири муовини.
Бақожон Чўлибоев — Бухоро округи ижрокўми раиси.
Хўжа Хамро — Ф. Хўжаевнинг шахсий ёрдамчиси.
Восит Кори Муҳаммадиев — Маориф нозирлиги ходими.
Хайдар Хаётий — Ф. Хўжаевнинг шахсий котиби.
Муқамил Абдурашитов — Ўзбекистон гўшт-музлатиш корхонаси бошлиги.

...Бу рўйхатни давом эттиравериш мумкин. Битта мақолада жами номларни санаб ўтиш кийин. Бунинг иложи ҳам йўқ. Хар холда бу номларни тиклаш, хотирлаш, улар ҳаққига дуо қилиш хар бир кишлок, маҳалла, шаҳар аҳли учун, бугун мустақилликка эришган Ўзбекистон аҳли учун қарз ҳам қарзидир. Улар номлари абадийлаштирилмоғи, хатми-Қуръон бағишловларида қўшилиб айтилмоғи керак...

1937 йилнинг 17 январь куни Ўзбекистон Ички ишлар нозири, давлат хавфсизлиги хизмати майори Зағвоздиннинг топшириғига қўра, Бухоронинг эски шаҳар қисмида яшаган 46 яшар фуқаро — Муинжон Аминов тўсатдан Тошкентда қамолка олинади. Уни Бухорода «Миллий иттиҳот» деб номланган аксилинқилобий ташкилот Марказий Қўмитаси раҳбарларидан бири, Совет ҳокимиятини ағдариб, мустақил давлат тузиш ҳаракатига одамларни жалб қилиш билан шугулланган ва қуролли кўзғолон уюштириш учун босмачи тўдалари билан алоқада бўлиб, уларни ярок ва маблаг билан таъминлаган, деб гумон остида қўлга олган эдилар. Уйда унинг хотини Фотима, фарзандлари Муҳаммаджон, Холида ва Мунирлар зор қаллаб қолавердилар. Улар бошига шу машъум қанда тушган фалокат оилани қазон қилди. Бўғи — алоҳида бир дoston.
Худди шу куни Бухоро шаҳрида, Ота Пўлат ўғли Хўжаев деган шахс ҳам ана шундай гумонлар билан қамолка олинди. У 57 ёшда бўлиб, барвақт қариган, соқлари оқарган,

ногирон киши эди. Шахар марказидаги озик-овкат дўконида ишларди.

Орадан икки кун ўтгач, Тошкент шаҳрида Ўзбекистон кино санъати ходими, бухоролик Мухтор Саиджонов ҳам «ЭНКЭВЭДЭ» домига тортилди. Уйда икки ўғил ва хотини изиллаб колаверди...

Россия кизил империяси «исковувлари озодлик истовчиларни ахтариб изгишда давом этарди.

17 март куни Бухорода юнг тайёрлов идораси ходими, 1897 йилда тугилган Саттор Хўжаев хибсга олинади. Бу зиёли одам юрак огригига чалинган, касали тез-тез хуруж килиб турарди. Хотини Робия уйда, учта кизи: 16 яшар Мухаррам, 12 яшар Мунира, 10 яшар Майрамлар «озодлик» олиб келган хокумият мактабига катнашарди...

10 апрелда Самарканд шаҳрида яна бир бухоролик авахтага олиб кетилади. У 1893 йилда тугилган Муса Саиджонов бўлиб, тарих-археология муассасасида илмий ходим бўлиб ишларди. Чўзик юзли, озгин, котма киши бўлиб, оиласида 44 яшар Ризвон исмли хотини ва 5 нафар фарзанди бор эди. Тўнгич кизи Севара 20 ёшда, катта ўғли Нарзулла 18 ёшда бўлиб, институтга катнашарди. 13 яшар Хабиб, 9 яшар Улугбек, 3 яшар Салимжонларнинг ота-она бағрида яйраб ўсадиган даври эди. Афсус...

1937 йилнинг 25 майида Тошкент шаҳар уй-жой хўжалиги ходими Наимжон Ёқубзоданинг уйини босдилар. Уйда 80 ёшни коралаб колган муштипар она, тиббиёт хамшираси бўлиб ишловчи 31 яшар хотини Хадича ва 8 яшар ёлғиз, эркатой Розиялар кўзёшларига гарк бўлганларича колавердилар...

Орадан сал ўтмай, Самарканд шаҳрида яна бир бухоролик — Мукамил, махсум Бурхоновнинг хонадонига тўппонча таккан 10 тача «абжир» кишилар бирваракайига ёпирилиб киради. Уйни тити-питини чиқариб тинтув ўтказишади. Хатто 2 яшар кизчаси Ракинанинг ўйинчок-кўгирчокларининг ҳам «корнини ёриб» кўришади. Мукамилни касал холида авахтага олиб кетишади.

Навбат Бурхоновлар «уруги»га келади: Мукамилнинг мактаб ўқитувчиси бўлиб ишлайдиган укаси 40 яшар Мухамар Бурхонов камокка олинади. 59 яшар Масхар Бурхонов, 32 яшар Мисбах Бурхонов Тошкент турмасига ташланади. Мисбах Бурхонов «Тожикистони Сурх» газетасида ишлаган таникли каламкаш, журналистлар ва ёзувчилар уюшмасининг аъзоси эди. У бироз илгарирок — 1933 йилда миллатчи сифатида суд килиниб, жазо ўтаётган эди. Уни камокка олишда тўлдирилган хужжатдаги «якинлари» деган жойига ўз кўли билан, «Укам—Мутал Бурхонов, 40 ёшда, студент. Синглим—I Фотима, 23 ёшда, уй бекаси», деб ёзиб кўяди. (Бу йигит таникли бастакор Мутал Бурхоновнинг акаси бўлганлигини англагандирсиз?) Сўнгра орадан сал ўтмай, ушбу иш бўйича «тўпланган» махбуслар каторидан куйидагилар «ўрин» олишди: Ўзбекистон гўшт-музлатиш корхонаси бошлиги Абдурашид Мукамилов (хомиладор хотини, онаси ва 4 нафар кизи бўлган);

Бухоролик Рахматулла Музаффаров;

Самаркандлик Хамро Хўжаев (13 яшар Фарид, 5 яшар Фазри, 8 ойлик Фават исмли ўғиллари колган);

Бухоролик Ахмаджон Абдусаидов, Тошкент шаҳрида яшайди, ёзувчилар уюшмасининг аъзоси, 60 ёшда (Анвар исмли ўғли ва бир кизи колган);

Бухоролик Порсо Хўжаев, Тошкентда яшайди, 60 яшар (Халима, Мусатбах, Мухаббат исмли кизлари, Исо, Зикриё, Роберт исмли ўғиллари колган).

Бу материаллар, Файзулла Хўжаевга нисбатан юритилган, уни бадном қилиш учун тўпланган хуфиёна хужжатлар— «фалон жойда эшитдим, кўрдим» хилидаги

миш-мишлар асосида «пуф»лаб каппайтирилган П 31922 сонли жиноят ишининг биринчи жилдини тўлдирган. Мазкур шахслар — 1921—22 йилларда фаол ҳаракатда бўлган, мақсади ватан озодлиги, мустақиллиги учун курашдан иборат бухоролик ватанпарварлар ташкилоти — «Иттиҳод ва тараккий»нинг аъзолари бўлиб, улар умр сўнгигача шу дард билан яшаб келган илгор фикрли одамлар эди. Улар аввалига инкилобга, кизилларнинг «мустакил демократик давлат бўласизлар» кабилидаги ваъдаларига ишонишган, улар билан ёнма-ён туриб курашган, сўнг эса Россиянинг ҳақиқий мақсади— Туркистонни кулликда асраб туриш, унинг табиий ва казилма бойликлари ҳисобидан ўз «камчиликларини бутлаш» эканлигини сезиб қолишиб, хатоларини тузатиш учун жон куйдирган шахслар эди.

Бухоро «Миллий Иттиҳод» — озодлик учун кураш ташкилоти раҳбарлари Файзулла Хўжаев, Абдукодир Мирза Мухиддинов, Сайдулла Турсунхўжаев ва Ориповлар жуда кенг фикрловчи, сиёсий етук одамлар бўлганлигини тан олиш керак. (Москва ва Фрунзе тузогига тушиб қолган пайтлари бундан мустасно, албатта.) Далил учун, улар муҳокама қилган ишларга эътибор бериш кифоя:

«Бир тан бир жон бўлиб (Ф. Хўжаев билан А. Мухиддинов тарафдорлари ўртасида келишмовчилик мавжуд эди), асосий йўлни Бухорони мустақил ва озод қилишга бағишлашимиз шарт. Ўзаро номувофик қарашларимизни сўнг бир ёқли қилсак бўлади. Мустақил бўлиш учун эса Бухорони, аввало «қизил»лашиб, Совет Россиясига қоришиб кетишдан саклаб қолиш лозим. Бухорога Совет Россияси таъсирини камайтириб боришда курашнинг ҳар қандай усул ва шаклидан фойдаланиш керак. Бу ерда асосий бир омилни эсдан чиқариб бўлмайдиким, Бухоро республикаси Совет Россияси билан ҳамма алоқаларини бирданига узиб кетади, деган фикрни жуда эҳтиёт қилиб, пинҳона асраш керак. Чунки иқтисодий ва жугрофий аҳволимиз шундай аҳволдаки, биз бирорта қучли ва қудратли давлат ёрдамисиз муваффақиятга эришишимиз қийин. Бугун эса биз фақат Россия билангина алоқа қилаяпмиз. Демак, Совет Россиясидан бизга фақат советлаштириш сиёсати қириб келаверади ва биз Совет Россияси камровида КолавераМИЗ...»

Улар бу фикрни яширин саклаганлар. Бошқа қудратли давлатлар билан алоқа узилганлиги учун очик ҳаракат қилиш, Совет Россияси олдида масалани дангал қўйиш нақадар хавфли эканлигини тушунишган.

«Миллий Иттиҳод» ташкилоти Марказий Қўмитаси қарорида шундай жумлалар бор: «Совет Россияси назарида шундай йўл тутишимиз лозимки, улар бизни ажралмас бўлиб боғланган ва бошлаган йўлимиздан огишмай бораверади, деб тушинсин. Айни пайтда бошқа қудратли мамлакатлар билан алоқа боғлашимиз керак. Бунинг учун Бухоронинг қолоқ давлат эканлигини, аҳолиси саводхон эмаслигини, халқда динга фидойилик томир отиб кетганини, ишчилар синфи йўқлиги учун саноат ривожланмай қолаётганини баҳона қилиб, бошқа чет мамлакатлар таъсирини қучайтириш керак: Шунда Совет Россияси ҳам хавфсирамайди.

Босмачилик деб аталаётган ҳаракатдан тўғри фойдаланишимиз керак. Бунинг учун, биринчидан, Совет Россияси, Москва ва унинг вакилларига турли йўллар билан «бизнинг халқимиз советлаштиришни қабул қилмаяпти, халқ буни хохламаяпти, қўп қон тўқилиши мумкин», деган фикрни сингдириб бориш керак.

Бир вақтнинг ўзида тарқок босмачи гуруҳларини йириклаштириш ва сиёсийлаштириш йўлида иш олиб бориш керак. Чунки яхши қуролланган ва курашларда тажриба

орттирган бу кучлар орасида ажойиб командирлар ва ботир жангчилар пишиб етилган бўлиб, келажакда улардан миллий армияни жуда тез шакллантириш мумкин. Вакти келиб, Совет Россиясидан ажралиш масаласи кўтарилганда, реал кучга эга бўлинади.»

Файзулла Хўжаев Намек Камол деган турк шоири каламига мансуб дoston ва шеърларни ёнида олиб юрган. Улардан бирида ит билан овчи муносабатлари хақида мулохаза юритилиб, итнинг овчига садокат билан хизмат килиши, лекин унга суякдан бошка «мукофот» тегмаслиги айтилади. Асар охирида «Атрофни коплаган зим-зимистон тун, лекин тундан кейин келур ёруг кун», деган жумла бўлган. Файзулла Хўжаевнинг ушбу мисраларни такрор-такрор ўкиб, чукур хаёлга чўмган пайтларини кўрган дўстлари, бир кун келиб Ўзбекистонда ҳам ёруг кун — Мустакиллик бўлишини орзу қилганлар. 1935 йилнинг кузги окшомларидан бирида Файзулла Хўжаев хонадонига бирин-кетин меҳмонлар кириб келишади. Булар — Бухоро Халк Совет Республикаси Марказий Ижроия Кўмитаси раиси ўринбосари, Бухоро ФКсининг раиси, Ички ишлар Нозири вазифасини бажарган, сўнгги пайтларда «Ўзбгкбирлашув» маҳкамаси ходими бўлган Муинжон Аминов, ёзувчи Комил Яшин, артистка Халима Носирова, Музаффаров ва бошқалар эди. Сухбат орасида Файзулла Хўжаев: «Эй худо, Ўзбекистонимизнинг мустакилликка эришиб, ўз-ўзини бошқарган, гуллаб-яшнаётган кунини кўришни насиб этгин!» деб хитоб қилади...

Ф. Хўжаев Бухоронинг тўпга тутилиб, бомбалар остида вайрон қилинишида ўзини айбдор деб билар ва хатосидан афсусланади. «Мени ҳеч ким кечирмайди, ўзим ҳам», дерди у, ўз айбини сезиб, имкони борича Бухорони тиклаш, таъмирлаш учун жон қуй-дирар, ҳар бир илинжли ердан маблаг топиб шу йўлга харжларди.

Ота Хўжаев сўрогидан парча:

Савол: Ташкилотингиз амалга оширган ишларни гапириб беринг?

Жавоб: Жойларга ишончли вакиллар юбордик. Улар сиз «босмачи» деб атаган ҳаракатлар бошликлари билан учрашиб, тегишли йўриқномалар бериб борарди. Шарқий Бухорога менинг акам Усмон Хўжаев — Бухоро Республикаси Марказий Ижроқўмининг раиси — сафарбар қилинган эди. Анвар пошо боргандан сўнг, улар Кизил Россияга қарши курашга босмачи гуруҳларни бирлаштириб, очикчасига жанг бошладилар.

Савол: Уларнинг ролини гапириб беринг?

Жавоб: Усмон Хўжаев обрўли шахс сифатида халқни курашга кўзгаши, даъват қилиши керак эди, Анвар пошо эса йирик ҳарбий ходим сифатида кучли армияни шакллантириши лозим эди, Бошқаларнинг ҳам роли бор эди. Масалан, Ҳарбий нозир Орипов Вангози атрофида босмачиларни ўз хомийлигига олди. Ички ишлар нозири Муинжон Аминов Жаббор кўрбоши бошчилигида жанговар отряд тузди...

Савол: Бухоро ҳукумати асосан қайси давлатлардан умид қиларди?

Жавоб: Асосан Туркиядан, унинг мусулмон давлатлари орасидаги обрўсига эътибораН...

Савол: Сиз Туркияда бўлганмисиз?

Жавоб: Ҳа, 1909—13 йилларда Константинополда яшаб, ўқиганман. Савол: Кимлар бирга борган эди?

Жавоб: Акам Усмон Хўжаев ва шоир Фитрат. Улар ҳам ўқишга борган эдилар. Савол: Давом этинг.

Жавоб: Мен 1922 йил бошларида Москвага ишга юборилдим, ташкилотимиз ишидан анча

узокда эдим. Сўнгрок кайтдим. 1923 йилда Россия ҳукумати бизга юборилган кўп сонли Армиясини тўлик таъминот килиш ва бокишни бизга юклади...».

«Кўп сонли Кизил Армияни таъминлаш ва бокишни бизга юклади!» Бу талаб амалга оширилганлигига мавжуд ҳужжатлар тўла гувоҳлик беради. Беихтиёр ҳаёлга толасан киши: сизларга озодлик, мустакиллик, демократия олиб келамиз, деган алдов билан мамлакатни босиб олишди. Тўпга тутиб, бомба ташлаб, шахрингни вайрон килишди. Неча ўн минглаб фукаролар хонадонидан, ватанидан жудо килинди. Хазинадаги бор-будни талашди. Тарихий обидалар, мукаддас кадамжолар тупрокка айланиб, оёкости бўлди. Ахолининг мулки таланди. Пахта, коракўл, олтин, ипак ва бошка етиштирилган ҳосил текин олиб кетила бошланди. Турмуши издан чиккан хўжалик ва лойсувок, вайрона кулбаларда яшаётган фукароларга чидаб бўлмас солиқлар солинади. Шу йўл билан тўпланган давлат хазинасининг маблагини билан аввало марказ — Москвани таъминлаш, Кизил Россия ташкил этган маҳкамаларни таъминлаш ва бокиш керак эди. Устига-устак, халқдан ўз боскинчилари, хунхўрлари бўлган бир неча ўн минг кишилик ўрис армиясини бокиш, от-улов ва уй-жой билан таъминлаш талаб килинади. Халқ пулига унинг жаллодлари саклаб турилади. Улар нонингни еб, ога-инингни, динингни, эътиқодингни ўлдирарди, рухингни сўндирарди, гурурли-орли одамларингни териб отишади. Янги-янги хибсхоналар очиб, уларни бегуноҳ маҳбуслар билан тўлдиради. Кўшни мамлакатлар билан минг йиллар мобайнида давом этиб келган муомала-алоқаларингни мутлоқ узади. Ерингни сим тўр билан ўрайди. Тилингни ва ёзувингни унутишга мажбурлайди. «Яшасин рус оғам-и-из!..», «Москва! Москва!..» деб куйлаттиради. Аксил-истибдод йўлини танлаганларни «аксилинкилобчи» тамгаси остида отади, «сибирь» килади... 1923 йилда Бухорода «Миллий иттиҳод» Ўрта Осиё ташкилоти раҳбарларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Файзулла Хўжаев куйидаги ҳужжатни эълон килади (парча келтирамиз):

«ИКТИСОДИЙ МАСАЛАЛАР БЎЙИЧА

Бугунги кундаги Совет Россияси билан Бухоро муносабатлари Собик Рус империяси билан Бухоро амирлиги муносабатларидан фарқ қилмай қолди. Россия жаҳон революцияси ҳақидаги йўли амалга ошмаслигига амин бўлди, шу сабабли, ички тизимда факат фойда кўзлаб, ўзгача йўл тутяпти.

Кизил Россия коммунистик партия ва ҳозирги ҳукуматни ҳамда буюқ давлатчиликни саклаб қолиш учун, ташки бозор ва жаҳондаги юритилаётган сиёсатдан ўзини ҳимоялаш мақсадида теварак-атрофидаги давлатларни йўқ қилиб, ўз қамровига олмақчи. Шулар ҳисобидан бойиб, ўз маъқеини тиклаб олишга уринмоқда.

Бухорони мустақил республика сифатида СССРга қиритмасликка уриниш бўлаяпти. Уни Ўрта Осиё иқтисодий тизимида қўшиб юбориш йўли билан йўқ қилиб, Англия ва бошка давлатлар билан халқаро сиёсатда ютмоқчи.

МОЛИЯВИЙ МАСАЛАДА

Россия хар хил йўл билан бизнинг пулимиз кийматини пасайтириш ва шу йўл билан ўз пул бирлигини жорий килиш ниятида.

Почта ва темир йўлларда бизнинг пулимизни кабул килмай кўйди.

Россия бюджетига бўйсунушга мажбур килиб, биздаги хўжалик ва қурилиш тараккиётини бўғиб кўймоқда.

Бизнинг 390 минг триллион пулимизга ўзларининг 50 триллион пулини тенглаштириб кўйиб, биздан катта миқдорда товар ва олтин эквиваленти олишни кўзлайдилар.

Бизнинг банкларни йўқ килиб, ўз банкни очиш орқали бизни Россияга тобе килиб кўйди.

Ўз коғоз банкнотларига биздан олтин, қумуш билан тўлов талаб қилаяпти. Мана бу телеграммага эътибор беринг: «Агар Бухорога пул керак бўлса, пулимизга олтин билан тўлов ҳақида вакилларимизга мурожаат қилсин. Ана шунда аванс тариқасида коғоз пулимиздан берамиз.»

ВАЗИФАЛАРИМИЗ

Биздаги мавжуд товарлар ва пул ҳақидаги маълумотлар аниқ берилмаслиги керак.

Чиким-харажатлар қиримга нисбатан 3 баробарга кўп кўрсатилсин. Бухоро коғоз пулини жуда кўп миқдорда чиқариш керак.

Россияда савдо-сотик ва бошқа йўллар билан, унинг пулини кўплаб келтиришни таъминлаш лозим. Бунинг учун хусусий савдога йўл очиш вақатта маблағ ажратиш керак. Россия иқтисодий сиёсатини қўллаш ва уни амалга оширишдан қочиш керак.

БОШКАРУВ ВА СИЁСАТДА

Раҳбарий лавозимларда ўз одамларимиз ишлашига эришиш керак.

ВКП(б)ни, улар руҳида ишлаётганимизга ишонтириш керак. Ота Хўжаев, Шазиддин Махсум, Фитрат, Кори Йўлдош, Уста Нур, Юсуфзода, Мухиддин Махсум, Ибод Хўжаевлар бу ишларга бош-кош бўлиши керак.

Рус ваколатхоналарда ўз хуфя кишиларимиз тинмай кузатув олиб бориши лозим.

Мухиддин Махсум, Агдаров ва Окчуринларнинг хар бир қадами кузатиб борилсин.

Энг асосийси — ўзимиздан, ерли халқдан чиққан соткинлар билан муносабат алоҳида бўлмоғи, улар билан турли йўллар орқали ҳисоб-китоб қилиш керак!..»

1923 йилнинг бошларида Мукамил Бурхонов, Файзулла Хўжаевлар Германияда бўлишади. Улар «даволаниш учун борганмиз», дейишган. Аслида ўз дардларига эмас, эл

дардига даво излаб борганликлари хакикатга якинрокдир. Улар жиддий масалалар юзасидан кўп ишларни амалга оширишган.

Файзулла Хўжаев Бухорода Германия элчихонаси очишга кўп уринган. Якинларининг гувоҳлик беришича Ф. Хўжаев: «Немислар зўр халк, Германия кучли мамлакат, улар хар кандай вактда ҳам ўз сўзини айта оладилар. Бизда уларнинг элчихонаси очилса ва алокаларимиз йўлга кўйилса, Россия ўз таъсирини хадеб тикиштираверишининг олди олиниши мумкин», деган фикрлар билдирилган.

Москвада таълим олаётган талаба— Мисбах Бурхонов турк элчихонаси вакиллари билан жуда калин бўлган. У Ф. Хўжаевнинг Туркия билан ва у ерда яшовчи акаси Усмон Хўжаев билан муттасил алока қилиб туришида воситачилик қилган. Шарк мамлакатлари билан муносабатлар асрсан Фитрат, Хайдар Хаётий, Норбўтабеков каби шахслар кучи билан амалга оширилган. Ўрта Осиё минтақаси аралаштирилиб юборилганидан сўнг, Файзулла Хўжаев ўз фикр доирасини кенгайтиради: «Биз нафакат Бухорони ёки Ўзбекистонни, балки бутун Ўрта Осиёнинг мустакиллигини таъминлаш хакида ўйлашимиз керак!» Яна бир сўзида: «Бухоро ёки Ўрта Осиё озодлиги билан чегараланиш ҳам калтабинлик деб ўйлайман. Менимча, бутун турк-татарлар яшовчи ерларни бирлашти-риб, Туркия йўлидаги мустакил давлат тузиш хакида ўйлаш керак. Япония билан яқинлашиш хусусида фикр юритиш вақти келди», дейди.

Файзулла Хўжаев доим билимли, саводхон, кенг дунёқарашли, маданиятли бўлиш лозимлигига эътибор берган. Мана, унинг ўз яқинлари даврасида айтган сўзлари: «Сизлар ўқимай кўйдинглар. Ўз устимизда ишламаяпмиз. Маданий даражамиз ва маънавий кифомиз ачинарли холга келиб қолди. Биз ана шу саводсизлигимиз ва маданиятсизлигимиз оқибатида Бухорони, Ватанни бой бериб кўйдик. Шу сабабли ҳам, ўз юртимизда рахбарлик ишларини қўлга ололмадик, мустакиллик йўлида ақл билан иш юрита билмадик!»

Фитрат: «Акмал Икромов ва унинг атрофида ўралашиб юрганлар руслар билан арокхўрлик қилиш билан обрў орттириб, миллий руҳини ҳам тоббости қилиб юбордилар», деб лўкма ташлайди.

Муин Аминов: «Троцкий Сталиндан ўн баробар ақлли. Қўлида армия, катта ваколати бўлатуриб Сталинни йўқ қилолмай, ўзи хор бўлиб юрибди. Агар менда унинг юздан бир имконияти бўлганида, Икромовга ўхшаган сотқинларни бир ҳамла билан йўқ қилиб ташлардим», дейди.

Бу сўзлар кейинрок партия ва давлат рахбарига суйкасд қилиш деб бахоланади ва уларнинг айблов ишларига тиркалади.

Жиноий иш хужжатлари орасида шундай Маълумотлар диққатни тартади: «1925—26-йилларда миллатчилик ва аксилинкилобий руҳда асарлар ёзиб юрган Абдулла Кодирый (Жулқунбой) деган ёзувчи камокка олинади. Шунда Фитрат хар куни Файзулла Хўжаевнинг қадамига тўганок бўлиб, Кодирыйни озод қилиш хакида талаб қўябошлайди. Охири Файзулла Хўжаев ёрдам беришга ваъда қилади ва сал ўтмай Абдулла Кодирый камокдан озод қилинади».

Иккинчи хужжат: «1932—33-йилларда Фитрат асарларида аксилинкилобий-миллатчилик руҳи борлиги «фош бўлиб», унинг устидан иш очилади. Бундан хабардор. бўлган Файзулла Хўжаев ҳукумат комиссияси тузиб, ўзи шу иш билан шугулланади. Фитрат асарлари гоаявий тоза, ҳеч кандай миллатчилик ва аксилинкилобий руҳ йўқ, деган хулоса билан ишни ёпдириб юборади»,

Учинчи хужжат: «Миллий иттиҳод» ташкилотининг фонди — хар бир аъзодан ойига 60

сўмдан тушадиган бадалдан, Файзулла Хўжаевнинг катта пул маблагидан, кўпчилик аъзоларнинг уйларини сотиб келтирган хайриясидан, Фитратнинг ўз кутубхонасини сотиб йиккан 20 минг сўм пули ва шу кабилардан жамгарилган».

Тўртинчи хужжат: «Файзулла Хўжаев хорижда яшовчи Мустафо Чўкаевни моддий жихатдан таъминлаш учун турли йўллар билан унинг номига тилла, пул юбориб турган». 1921 йилда Файзулла Хўжаевнинг топшириги билан Шаркий Бухоро—Душанбега босмачилик ҳаракатини ўрганиш ва «чора» кўриш учун Ота Хўжаев, Содик Мухаммадиев ва Наимжон Ёкубзодалардан иборат комиссия юборилади. Юкоридаги шахслар у ердаги Кизил Армия қисмлари кўмондонлиги билан «келишиб», Кўлоб вилоятининг Балжувон туманида ҳаракат қилаётган босмачи турухларининг кўрбошилари Давлатмандбий, Комилбой ва Каюм Тўксаболар билан учрашади.

Олдиндан келишилган тавсияларга кўра, у ерда тубандагича битим тузилади (парча келтирамиз):

«БИТИМ — КЕЛИШУВ

Оллох ва Ислом динига чексиз ҳурмат билдириб, Бухоро ахли-фукаросининг тинчлиги ва осойишталиги йўлида тубандаги шартлар асосида келишиб олдик:

Биз — Шаркий Бухоро халқи розилиги билан Мустакил Бухоро Республикасини тан оламиз ва унинг қонунларига оғишмай амал қиламиз;

Муқаддас Бухорони босиб олган Россия кўшинлари дарҳол олиб чиқиб кетилиши керак. Давлатда тартиб ўрнатиш — Мустакил Бухоро ҳукумати қўлида, ўз армияси қучидан фойдаланган ҳолда бўлиши керак;

Бирорта ҳам хорижий мамлакат муқаддас Бухорони ички ишларига аралашмасин;

Ҳамма бўғинлардаги раҳбар ҳодимлар фақат ахли Бухоро орасидан танланиши керак.

Улар бизнинг дин, урф-одат ва анъаналаримизни билиши, ҳурмат қилиши шарт;

Тўнтаришдан сўнг Россия армиясининг махсус отрядлари халқни кириб, мулкларини талади, Шаркий Бухорони шип-шийдон қилиб кетди. Бу талаб кетилган мулк ва бойлик Россия ҳукумати томонидан Бухорога қайтарилсин;

Ушбу шартларга риоя этилса, биз ўз ислом армияларимизни тарқатиб юборамиз ёки ҳукумат ихтиёрига ўтамиз. Лозим бўлса, муқаддас Бухоро давлати вакилларига қуролларимизни топширамиз. Бухоро душманлари — бизнинг душманамиз, дўстлари — дўстимиз бўлиб қолажак;

- Агар бизга ўз ҳукмини ўтказиш сиёсатини тўхтатса — Россия давлатини ҳурмат қиламиз; .

Ички ишларимизга аралашмишга уринаётган инглизларни миллатимиз, давлатимиз ва динимиз душмани деб биламиз;

Халқимизга тазйик ўтказган, миллатимиз олдида жинойат қилган (12 кишининг исми ёзилган рўйхат бор)лар жазога тортилиши керак;

Булар амалга оширилмаса, ҳамма уринишлар бекор кетади ва қураш давом этаверади.

Бухоро вакили: Ота Хўжаев; — Давлатмандбий Камолиддин ўғли».

Бу хужжат юзасидан Моквада бўлган муҳокамада СССР Ташки ишлар нозири Чичерин

Файзулла Хўжаев ва ўзбекистонликларни каттик сўкади...

Муинжон Аминов сўрогидан парча:

Савол: Сиз «Иттиход ва Тараккий» ташкилотида нима вазифани бажаргансиз?

Жавоб: Мен Файзулла Хўжаевнинг шахсий топшириқларини бажарардим, жумладан, унинг Афғонистонга кочган амакиси Усмон Хўжаев билан алокани амалга ошириш менга юкланган эди.

Савол: Сиз Бухорода рахбар ходимлардан бири бўлгансиз, ташкилотнинг фаолияти ва таркибини айтиб беринг.

Жавоб: Ха, мен Файзулла Хўжаевга якин турган рахбарлардан эдим. Ички ишлар нозири, ҳукумат аъзоси бўлганман. «Иттиход ва Тараккий» ташкилоти Тошкентдаги Мунаввар Кори Абдурашитов бошлик «Миллий Иттиход» ташкилоти билан алоқа киларди. Биз Бухорога келган Анвар пошо — Туркиянинг собик харбий нозири — билан алоқа ўрнатдик, Анвар пошо Бухорода Файзулла Хўжаев, Абдукодир Мухиддинов, Мунаввар Кори, Хошим Шайх, Ота Хўжаев ва 20—30 киши-билан учрашган эди, Шу учрашувда Анвар йигилганларга ўзаро ахил бўлишни, миллат озодлиги учун бирдамликда кураш юритишни, давлат органларида қандай йўл тутиш ҳақида маслаҳат берди.

Савол: Файзулла Хўжаевнинг амакиси Усмон билан қандай алоқалар бўлган?

Жавоб: Файзулла Хўжаевнинг қариндоши Ота Хўжаевнинг гапига қараганда, улар Усмон Хўжаев билан яширин ёзишмалар олиб боришган. Анвар пошо ҳам бизнинг тавсиямиз билан Душанбега — Усмон Хўжаев олдига юборилган эди. Усмон Хўжаев 1922 йилда Афғонистонда туриб Файзуллага, Бухорога қайтсам бўладими, деган мазмунда хат юборган эди. Файзулла йўқ, деб жавоб юборди. «Иложи бўлса бошқа давлат ҳудудига ўтиб кетинг. Қайтсангиз тутиб олиб отиб ташлашади», деб ёзади у. Оқибатда Усмон Хўжаев Туркияга ўтиб кетади. Кейинги алоқаларни Файзулла Хўжаев Москвадаги Турк элчихонаси орқали амалга оширади. Бу алоқалар Ота Хўжаев, Ибод Хўжаев, Ҳамро Хўжаев ва Мисбах Бурхоновлар орқали бўлар эди.

Савол: Икромовга алоқадор нималарни биласиз?

Жавоб: Файзулла Хўжаев уни, собик Бухоро республикаси кадрларини йўқотиш учун иш олиб бораётган, деб айтган эди. Жумладан Файзуллани ҳам йўқотиш учун иш олиб бораётган экан. Умуман, Акмал Икромов 1923 йилда Бухородан Марказга ишга ўтказилган ва рахбар вазифаларида ишловчи бухороликларни қувгинга олганлиги ҳақида фактлар етарли эди. Буни Файзулла ҳам, биз ҳам билардик. ф. Хўжаев «Икромов укам Ибод Хўжаевни партиядан ва ишдан ҳайдаб, ўз-ўзини ўлдиришига сабаб бўлди» деган эди. Бунга унинг хотини Фотима ҳам гувоҳ...

Савол: Фитрат ҳақида нималарни биласиз?

Жавоб: Фитрат таникли шахс... Унинг «Мана сизга мамлакат» деган поэмасида, гуллаб-яшнаётган мамлакатга душман — Англия ҳавф солаётгани куйланган. Аслида Россиянинг Ўзбекистонга муносабати ёритилган эди. Бу поэмани Файзулла Хўжаевнинг топшириги билан таникли артист Кори Ёкубов куйларди...

Савол: «Миллий Иттиход» ташкилотининг катта маблағи ва олтин жамғармаси бўлган. Улар қаерда?

Жавоб: Билишимча, олтинлар Мукамил Бурхоновда сақланарди. Кейинроқ Ота Хўжаевга ўтказилди. Улар қимга тегишли бўлганлиги ва ҳозир қаерда эканлигини билмайман...

Савол: Бухородан чет элга ўқишга юборилганлар хусусида нималарни биласиз?

Жавоб: 1920 йил охирида Германияга бухоролик бир гуруҳ ёшлар таълим олиш, касб ўрганиш учун юборилган эди. 1922 йилда Куйбишев мен ва Файзулла Хўжаевдан уларни кайтаришни, Москвада ўқитишни талаб қилди. Хўжаев катъий рад жавобини берди. Сўнг Умар Фахриев деган кишини хат билан Германияга жўнатди ва у ерда таълим олаётган бухоролик талабаларга «Совет ерига кайтмай тулинг» деб топширик берди.

Савол: Мустафо Сёйфул-Мулюков ким?

Жавоб: У Бухоронинг Тифлисдаги савдо вакили бўлиб ишларди. Унинг турклар билан алоқасидан хабарим йўқ. (Муаллифдан: таникли журналист Фарид Сейфул-Мулюков аждодларидан эмасмикан?)

Савол: Усмонхон Эшон Хўжаев хақида нималарни биласиз?

Жавоб: У Самаркандда 1925 йилда миллатчи-троцкийчи гуруҳ раҳбари сифатида гумонга олиниб, Москвага чақиртирилган эди. Уни Файзулла Хўжаев жуда ҳурмат қиларди, ақлли одам, дерди. У билан, менимча шоир Фитрат яқин алоқада эди...

Файзулла Хўжаев 1935 йиллардан бошлаб ўзи устидан Россия, давлат хавфсизлиги ва ички ишлар комиссарлиги хуфия хизмати иш олиб бораётганини сезган ва одамларни асраб қолиш учун кўп уринган. Буларга далил қилиб айрим фактларни келтириш мумкин. Муинжон Аминов шундай кўргазма беради: «1935 йилда Файзулла Хўжаев менга С. А. К. деган шахсдан огоҳ бўлиш керак, у НКВД агенти... деб айтди. Сўнг бир йигинда ўртоқларига, вақтинча Тошкентдан узокрок жойга кетинглар. Атрофимда тушуниб бўлмайдиган ишлар бўляпти, деди».

Шоир Фитрат: «1936 йил октябрида мен Файзулла Хўжаевнинг уйига келганимда, у менга: «Келганингдан хурсандман, лекин огоҳ бўл, мен билан учрашган ҳар бир одам рўйхатга олиниб, қадами кузатиляпти», деб ёзиб қолдирган. Бу каби далиллар ишда анча-мунча бор,

1935 йил баҳор кунларидан бирида Файзулла Хўжаев хонадонида унинг онаси, Ота Хўжаев, Саттор Хўжаев, Раҳматулла Музаффаров, Муинжон Аминовлар чой ичиб ўтиришарди. Шунда хаёлга чўмиб ўтирган Файзулла онасига қараб: «Онажон, Сиз мени бахтсиз қилиб дунёга келтирган экансиз. Мен ватаним, миллатим, халким учун жонимни жабборга бериб ишляпман. Лекин... мен Россия буйругини қул мисоли бажаришдан бошқа ҳеч нарса қилаолмаяпман!» дейди. Сўнг узок вақт ўксиб-ўксиб йиглайди.

Ота Пўлатович Хўжаев — Файзулла Хўжаевнинг амакиси Усмон Хўжаевнинг укаси. Бухорода амир ва унинг маслакдошлари юритаётган сиёсатдан қаттиқ норози бўлганлардан бири эди. У Бухоро ва унинг халқи, миллат учун жонқуярлардан бўлган. 1915 йилда Бухоро амири томонидан 45 кун зиндонда сақланган. 1917 йилда Бухоро амири иккинчи бор уни қамокка олди. Шу сабабдан ҳам амирликка қарши «қизил»лар тарафида туриб қаттиқ қураш олиб боради. Амирлик ўрнида адолатга таянган демократик ва мустақил давлат тузиш хақидаги Россия алдовларига қарши тушганлардан. Инқилобдан сўнг хатоларини англаб, қаттиқ қайгуради, «шамолдан қутулиб, довулга дуч келган»ини тушуниб етади. Чора ахтаради. Аввалига Тошкентда ташкил этилган эсер (социал революционер)лар партиясига ўзини уради. Бу ерда ҳам руслар, асосан, Россия учун жон қуйдираётганини сезиб, у ердан чиқади. Умри сўнгигача Файзулла Хўжаев ёнида, мустақиллик ва озодлик учун қурашда иштирок этади. У «Шўройи Ислом», «Иттиҳод ва Тараккий», «Миллий Иттиҳод» ташкилотларига аъзо, фаол раҳбарлардан бири эди.

НКВД камокхонасида терговчи саволларига берган жавоблари:

Савол: Аксилинкилобий ташкилотлар тузиб курашишдан мақсадингиз нима эди?

Жавоб: Биринчидан, Совет кизилларининг таъсирини Бухорога ўтказмаслик; собик Бухоро давлати ўрнида Россиядан мустакил давлат тузиш учун кураш; Россиянинг давлатимиз ички ишларига арилиши ва бойликларни ташиб кетишига барҳам бериш; ўз армиямизни тузиш орқали Бухоро мустакиллигини кўриклаш; бу ишларни амалга ошириш учун яширин ташкилот ва унинг аъзоларини жамлаш; Афғонистон, Эрон, Туркия билан мустаҳкам алоқалар ўрнатиш; Босмачи деб аталувчи гуруҳларни сиёсийлаштириш, уларнинг бошини бириктириб, мустакиллик учун курашга ёппасига йўналтириш каби мақсадлар бор эди.»

Анвар пошо 1921 йил ёзида бир ҳафтача Бухорода бўлган. Файзулла Хўжаев ва Абдукодир Муҳиддиновларга хатоларини тушунтириб берган. Босмачилик ҳаракатини сиёсийлаштириш гоёси Анвар пошадан чиққан, У деярли ҳамма нозирлик ва давлат идораларини кезиб чиқади. Раҳбарий ходимлар билан суҳбат куради. Кураш услуги хусусида маслаҳатлар беради. Раҳмат Рафик деган кишининг уйида меҳмон бўлади. Сўнг Шаркий Бухоро (ҳозирги Сурхондарё ва Тожикистон) тарафларга йўл олади...

Файзулла Хўжаев ўзи ишлаб чиққан дастурда тубандагилар назарда тутилган: «Бухоро мустакиллиги учун курашни ташкил қилиш ва озод давлатнинг ташкилий тизимида, қонунларга қўра, бирор бир шахсни миллатига, динига, ирқига ажратмаслик; Хар бир фуқаро эркин, ўзига ёққан касб ва фаолият билан бемалол шугулланиши; Мулк дахлсизлиги таъминланиши;

Бухоро давлати ўз миллий армиясига эга бўлиши ва у давлат мустакиллигини таъминлашга хизмат қилиши;

Ўз давлат бюджети ва хазинаси, пул бирлиги бўлиши;

Ер ва сув мутлак унга ишлов берувчиларга тегишли бўлиши, дехқон ернинг ҳақиқий эгаси эканлиги;

Амир ва унинг амалдорларидан ташқари ҳамма фуқаро ўз ерига эга бўлиши;

Диний мактаблар ва диндор-руҳонийларнинг мутлак мустакил ва эркин фаолияти таъминланиши».

Эътибор қилинг, бугунги танлаган йўлимиз ва дастуримиздан нимаси билан фарқ қилади?

Файзулла Хўжаев Совет давлатининг қулоқ қилиш сиёсатини ва ер-сув ислохотини амалга ошириш дастурини қаттиқ танқид қилган ва бу ишларга доим норозилик билдириб келган. (Қаранг, тарих ҳам бу сиёсатларнинг хато эканлигини тасдиқлади!)

Муқамил Абдукодировни гўшт қорхонаси ходимлари «сотади». Иосиф Матковский деган ўринбосари ҳатто энг қабих хабарларни ҳам ёзиб беради: «Абдукодиров ўқига чиққан миллатчи экан. У қассобхонада моллар сўйиладиган жойни кўриб, бу ерда чўчка билан қўй-сигир бир ерда сўйилишини билгач, бизларни сўқди. Бундан кейин чўчка сўйсанглари изидан яхшилаб тозаланглари, дезинфекция қилинглари, сўнг бошқа молларни сўйса бўлади ёки алоҳида-алоҳида сўйинглари, деди. У бундай миллатчилиги билан ходимлар орасида норозилик тугдирмоқда...»

Георгий Нюссер деган киши: «Унинг чўчкага муносабатини Россияга қарши сиёсат деб биламан», деб ёзиб беради.

Мукамиловни партия сафидан чикариш ва ишдан бўшатишда Усмон Юсупов шахсан иштирок этади ва уни айбли деб топади. «Сенинг харакатларинг — миллатчилик, сен соткин ва миллатчи Ибод Хўжаев (Ф. Хўжаевнинг укаси)га хайрихоҳсан», деб айблайди. Мукамилов билан бирга ўсган кerkилик дўстлари: «кизик, конституцияда сўз эркинлигига йўл қўйилади деб ёзишибди-ю, лекин амалда «гик» этсанг камашади деди», деб, уни Совет Конституциясини ҳақорат қилганликда, сиёсатга қарши иш юритганликда айблаб ёзиб беришади.

Ҳарҳолда, мени яратганнинг ўзи кечирсин, дейман. Ахир «гумон имондан айиради» деган гап бор!

1920 йил ёзида Ота Хўжаев Қарши шаҳар Инкилобий Қўмитаси (ревком) раиси вазифасига ишга юборилади. Қунларнинг бирида уни Оғалик исмли кишининг уйига шошинч чакириб қолишади: Бухоро Компартияси Марказқўмининг котиби Сайдулла Турсунхўжаев келган экан. У ерда Отахонов деган киши ҳам бўлади. Ота Хўжаевни улар аввал таҳорат олишга ундашади. Тозаланиб ўтиргандан сўнг, озодлик ва мустакиллик йўлида қураш олиб боровчи ташкилот тузилгани ҳақида хабар қилишади ва унга қиришга розилигини сўрашади. Ота Хўжаев ҳеч иккиланмасдан рози бўлади. Шунда унинг олдида Қуръон ва маузер қўйишиб қасам ичиришади. У: «Мен ушбу ташкилотга қирар эканман, унга содиқ хизмат қиламан, бу ҳақда ҳеч қимга оғиз очмайман ва сотмайман. Акс ҳолда Қуръон урсин, маузер ўқидан ўлим топай», дейди...

Ота Хўжаевнинг «Миллий Иттиҳод» ташкилотига қириши тафсилотини келтиришимдан мақсад — бу ташкилотга жалб қилинган ҳар бир шахс учун шундай ёки шунга ўхшаш қатъий тартиб ўрнатилганлигини аңлатишдир.

Жиноий ишда бухоролик таниқли мударрис Бурҳон Алимов оиласида тугилиб ўсган ака-укаларга тегишли маълумотлар алоҳида эътиборга молик.

Мукамил Бурҳонов, Файзулла Хўжаевга яқин, ҳаммаслак бўлган. «Миллий Иттиҳод» ташкилотининг ҳазиначиси вазифасига Ф. Хўжаевнинг тавсияси билан тайинланган. Олтин жамғармалари, асосан, унда сақланган. Маориф Нозири бўлган Фитрат қабилгор фикрли қишлар даврасидан. Олмонияда яшовчи Олимжон Идрисий, миллионер Амин Сулаймон, бухоролик яҳудий савдогари Эдельман деган шахслар билан мустакиллик учун қураш йўлида алоқа қилиб турган.

У — бухоролик 40 нафар ёшни Олмонияга ўқишга юборишни ташкил қилганлардан.

Уларга фунт стерлинг (инглиз пули) юбориб турган, Унда Файзулла Хўжаев томонидан тақдим қилинган, чет элларда дахлсизликдан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат бўлган. 1937 йил 25 октябрда машъум «учлик» қарори билан отиб ўлдирилади.

Муҳаммар Бурҳонов. Туркиянинг Константинополь, Истамбул, Бурса, Қастамуна шаҳарларида яшаган ва таълим олган. Мукамилнинг укаси. 1921 йилда Бухорода милиция Бош бошқармаси раҳбари, ҳуқумат бошлиғи қотиби бўлган. Чоржўй, Шаҳрисабз вилояти милициясини бошқарган. 1924—25-йилларда Туркияда истикомат қилаётган оиласидан хабар олиш учун бир неча марта у ерга бориб, миллий озодлик ҳаракати фидойилари Усмон Хўжаев ва Носир Ҳақимовлар билан учрашган. 1937 йил 25 октябрда акаси ёнида «учлик» ўқидан жон беради.

Масҳар Бурҳонов. Туркияда таълим олган зиёлилардан. Файзулла Хўжаев билан 1910 йилдан буён таниш, инкилобдан сўнг яқин алоқада бўлган. 1922 йилда Бухоро Маорифи Нозири ўринбосари бўлиб ишлаган. 1932—1933-йилларда Сталинобод (Душанбе)да, 1933—1936 йилларда Тошкентда яшаган ва ишлаган. Сўнг Самарқанд шахрига қўчиб

кетиб, ўқитувчилик килган, нафакачи бўлган. Бухоро маорифчилари тузган «Нашри маориф» ташкилоти таркибида фаолият кўрсатган. 1937 йил 25 октябрда укалари ва жияни билан елкама-елка туриб, шахид бўлади.

Мисбах Бурхонов. Такдир бу иктидорли йигитни ҳам аччиқ савалади. У 14 ёшда Бухоро амири томонидан отаси Музаил билан бирга зиндонга ташланади. Инкилоб пайтида орзу-умидли, ўқишга чанкок ёш ўспирин эди. Аввал ўрта мактабда, сўнг 1928 йилгача Москвада таълим олган. Бухоро республикаси раҳбарлари билан доимо бирга бўлган. Журналист, ёзувчи эди. Инкилобни тўғри тушунади, лекин юритилаётган сиёсат билан келишолмайди. Миллий озодлик учун жонкуярлик килабошлайди. 1933 йилда Тожикистонда камокка олинади. Шу билан ёруғлик кўрмай, 1937 йил 25 октябрда амакиваччалари ёнида ўлимга рўбарў бўлди...

Унинг хужжат-коғозлари орасида, бир варақда форс мутафаккири Бузургмехрнинг куйидаги сўзлари кўчириб ёзиб қўйилган экан:

Хаммаси — такдирдан, такдир ўйинидан ҳеч ким, ҳеч қачон қочиб қутула олмаган.

Бу изтиробларни сабр-бардош билан енгилдан ўзга чора — йўл йўқ. Шукур қил, ахир бундан ҳам баттар ахволга тушишинг мумкин эди-ку!

Балким озодлик дакикалари яқинлашиб келаётгандир-у, сен бундан беҳабар ўтиргандирсан?..

Камокхона туйнугига термулиб туриб, бу сўзларни неча бор шивирлаган экан унинг лаблари...

Мен ҳеч қандай янги гап айтаётганим йўқ. Булар илмий изланишлар ҳам эмас.

20—30-йилларда жамиятимиз ҳаёти ва одамлари ҳатти-ҳаракатига сиёсий баҳо бериш фикридан ҳам йироқман. Мен фақат сир саклаб келинган айрим тарихий маълумотлар билан мавжудларини тўлдирмокчи эдим.

Масалан, бухоролик тарихчи олим Ражаб Киличев «Бизлар босмачилар эмасмиз...» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1992 йил 21 февраль) Бухоро амирлигининг ағдалириши, Кизил қўшинларнинг киритилиши ва Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида бу ҳудуддаги сиёсий ахвол, озодлик ва мустакиллик учун ҳаракатларга бирмунча яқин ёндашади. Кизил Россиянинг макқорона ҳаракатларини қош қилади. «Босмачилик» деб номланган халқ ҳаракатига ўзининг тўғри муносабатини билдиради, далиллар билан исботлайди.

Бухоронинг «озод қилиниши» тафсилотларини Р. Киличев тубандагича яқунлайди:

- 1) Бухоро амирлиги ҳуққронлиги ўрнини эгаллаган БХШЖ ўзининг мустақил давлат сифатида шаклланишини тугатди. Чунки Москва учун жуда қатта табиий бойлиқларга эга бўлган ўлкани қўлдан чиқариш фойдали эмас эди. Шунинг учун ҳам улар бу ўлкага марказдан қўплаб ҳарбий қучларни ташладилар, қуролларнинг барча турларидан ваҳшийларча фойдаландилар.
- 2) Ватаннинг асл фарзандлари қиргин қилинди, қишлоқлар, шаҳарлар қайрон қилинди. Аҳолининг тўқсон қоиизи дехқонлар бўлган ўлкада дехқончилик ва сув хўжалигига қатта зарар қелтирилди.
- 3) Бухоронинг ўн минглаб аҳолиси ўз она қуртини ташлаб бошқа мамлакатлар (Қитай, Афғонистон, Эрон, Туркия, Покистон, Саудия Арабистони)га бош олиб қетишга мажбур бўлди.
- 4) Бухоронинг миллий бойлиқлари таланиб, марказга олиб қетилди, амир ҳазинасида бўлган ўттиз беш миллион сўмлик олгин ва қумуш қуймалар халқдан яширинча ўғирлаб

кетилди. Ер ости ва усти бойликларини талаш системаси ишлаб чикилиб, бу система Шўро Империясининг емирияшига кадар бетўхтов ва хатосиз ишлаб турди.

Бу фикрлар билан юз фоиз келишиш тўғри бўлади. Лекин муаллифнинг «ота-боболаримиз олиб борган миллий мустакиллик ва озодлик ҳаракатига қарши кураш охир-оқибатда мана шулар билан тугади», деб хулоса қилиши салгина ноўринрок туюлди назаримда. Менимча, юқоридаги фактлар — алдов, фириб, риёкорлик билан озодлик, инқилоб шиори остида жвхон жамоатчилигининг кўзини шамгалат қилиб, гаразгўйлик билан Бухорони босиб олишнинг натижалари эди.

Бу эса «ота-боболаримиз олиб борган озодлик ҳаракати ва уларга қарши кураш... тугади», дейишга асос бўлмайди. Бу кураш ҳеч қачон тугаган эмас. У бир кун ҳам сўнган эмас. Кураш ҳозир ҳам давом этмокда. Соткин, гоёсиз, ватан ва миллатини унутганлар бундан истисно, албатта. Чунки «беайб — парвардигор», «шоли курмаксиз бўлмайди» деганларидек, орамиздан хиёнаткорлар чиқиб турган. Мустакиллик учун курашчилар ҳам, уларга қарши курашувчилар ҳам ҳамиша бор эдилар. Яқингинада республикамизда «азиз меҳмон» бўлганлар, Гдлян — Иванов гурухлари ва уларга қўшилиб халқимизни «тепкилаган» ўз қўйнимиздаги газандалар бунга далил эмасми? Фаргона, Ўш, Паркент ва бошқа жойларда ога-инилар орасига нифок тушуриб, одамларимиз қонига завоқ бўлган Кизил Москва «аскар»ларининг фитналари ва уларга қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатлари — ўша курашларнинг давоми эмасми? Марказматбуотининг қатор хуружлари-чи?

Бухоролик оддий ишчи оиласидан чиққан Халимжон Қаримов 30 ёшида — 1932 йилда қамокка олинадиган ва 10 йил муддатга қонқлагерга ташланади. 1937 йилда уни қазо ўтаётган жойидан Тошқент турмасига қайтариб қелиб, сўроқ қилишади.

«Савол: Бухорода Советларга қарши бўлган қандай ҳаракатлар сизга маълум?

Жавоб: 1920 йилдан бошлаб, Бухоро давлат мустақиллиги учун курашувчи миллий ташкилот тузилган эди. Унинг фаолларидан Муин Аминов, Фитрат, Ота Хўжаев, Ибод Хўжаев, Саттор Хўжаев, Қорийўлдош Пўлатов, Раҳмат Рафик, Қолботиров, Масҳар Бурҳонов, артист Қори Ёқубов, Муқамил Бурҳонов, Хидир Алиев, Қамро Хўжаев, Қажаб Қурбонов, Юсуфзода, Исмоил Шарипов ва бошқаларни билардим. Қивалиқ Отажонов, Самарқанд, Тошқент ва Фаргона водийсидан вақиллар қелиб турарди...»

Эътибор қилинг, Қаримов «Советларга қарши» деган саволга «мустақиллик учун кураш» сўзи билан жавоб бераётир. Бухорога Кизил Армия қирғанидан бошлаб юқоридаги шахсларнинг бирлашиши — кураш биринчи қунлардаёқ бошланганидан қолоқат беради. Демак, Бухоро халқи, бизга ўқитиб қелинганидек, «Россия инқилобини, Кизил Армия ва Совет ҳокимиятини олқишлар билан қутиб...» олмаган!

1936 йил 6 сентябрдан бошлаб Қажаб Қурбоновнинг уйида Тош Раҳматуллаев, Исмоил Шарипов, Жўра Мўминов, Шукрулло Оксоқол, Шавқат Сулаймонов, Аҳмад Алимов ва бошқалар тўпланишади. Йигилишда суҳбат қуйидагича яқунланади: «Москва Бухоронинг қами бойлигини эғаллади. Олтинимиз, пахтаимиз, қоракўл терилар ташиб қетилмокда. Ўзларида қатта саноат қорҳоналари, завод-фабрикалар қуриб, мамлақатини бойитяпти. Биз эса аҳмок бўлиб, уларга қўшилиб амирни ағдардик, энди бармоғимизни... тикиб ўтирибмиз. Бирор ҳаракат қилиб бўлмаса...»

Эътибор қилган бўлсангиз, бу фикр билдирганлар мутлақо бошқа гуруҳ одамлари. Демак, мустақиллик, ватан эрки ҳақида бундай фикрловчилар ақолининг турли қатламларида мақжуд бўлган.

Фикрнинг ўзига келсак — у ҳеч қандай таҳлил, изох талаб қилмайди. Улар рус халқидан ҳам, Совет ҳокимиятидан ҳам норози бўлмаган. Балки Совет ҳркимияти номидан юритилаётган талончилик ва истилочилик сиёсатидан норозиликлари билиниб турибди. Шундай ҳолда бу бечоралар «халқ душмани» тамгаси билан отиб юборилган. Ҳеч ким: «булар қайси халқнинг душмани?» деб сўраб ҳам ўтирмаган...

Хужжатлар орасида Кози Саид Эшон Хўжаевнинг 1937 йил 27 июнда берган кўргазмасида эътиборга молик маълумотлар мавжуд. Ўзининг айтишича, 1910-йилларда у Туркияда таълим олган. Бу ерда жамики туркий халқларни ягона давлат остида бирлаштиришни мақсад қилиб қўйган «Турон» ташкилоти фаолият кўрсатган. Унинг таркибида Туркистондан, жумладан Бухородан жуда кўп шахслар бўлган. (Кизик, ҳозир ўша ташкилот фаолиятига оид хужжатлар сақланиб қолганмикин?) 1918 йилда Бухоро амири қабулига турк офицери Козимбек ва ҳиндистонлик Мавлави Баракатулло келади. Улар Туркиянинг жами мусулмон давлатларининг бирлашиши ҳақидаги таклифни олиб келишади. Лекин амир уларни қабул қилмайди. Сўнг улар Хивага ҳам боришади. Туркман Жунаидхон билан учрашишга уринишади, У ерда ҳам қабул қилинмайдилар...

Кози Саид «Миллий Иттиҳод» ташкилотининг фаол аъзоларидан бири сифатида ёзувчи Садриддин Айнийни тилга олади.

Сўроқ охирида ўзини ёмон сезиб, йиқилиб тушади...

1936 йил бошларида Тошкентда Файзулла Хўжаевнинг укаси Ибод Хўжаев ўзини отиб ўлдиради. Марҳумнинг танасини Масхар Бурхонов ювади. Файзулла Хўжаев бу фожиадан каттик изтироб чекади. Фитратнинг елкасига осилиб йиглайди ва атрофидагиларга: «Бу одам бизнинг кадрларга бошдир. Уни севинг ва ҳурмат қилинг. Бундай шахслар ҳамма вақт ҳам тугилавермайди!..» дейди.

Иш хужжатлари орасида Фитратга тегишли яна бир маълумот бўлиб, унда 1934 йилда «Ўзбеккино» трестининг директори Мухтор Саиджонов Фитратга: «амир даври, жадидлар ҳақида ҳаққоний асар ёзиб бер, биз ўша даврни ҳозирги ҳароб аҳволимиз билан солиштириб хужжатли кино яратайлик» дегани айтилади.

Фитрат Бухоро инкилобига атаб «Тўлқин» номли пьеса ёзади. Лекин бу пьеса, Файзулла Хўжаев ва бошқаларнинг минг уринишларига қарамасдан ёруғлик юзини кўрмай, Санъат Бош бошқармаси сандикларида қолиб кетади. (Бу пьесанинг тақдири ижод олами ходимларига, зиёлиларга маълумми-йўқми, билмайман—Ф. К.)

Файзулла Хўжаев сўрогидан парча:

«1930 йилда Ўрта Осиё, Қозогистон, Татаристон ва Бошқирдистон миллий озодлик ҳаракатлари раҳбарлари қатнашувида пантуркчи ташкилот тузилди. Уни Рискулов бошқарар эди. Таркибида мен, Пурмаков, Хўжанов, Абдурахмонов, Холиков, Тожикистондан Қосим Қориев, Саъди Муҳаммадиев, Восик Муҳаммадиев (ёзувчилар), Ҳамидхонов («Чирчикстрой» бошлиғи), Али Расулов (Тошкент банки бўлиmidан), Ханиф Турнашев, Муслим Шермухамедов, Абдулхай Тожиев, Қозогистондан Турсун Хўжаев, Қушбеғиева, Ўзбекистон раҳбарларидан Акбар Исломов, Рустам Исломов ва бошқалар бор эди...»

Шу йилларда Афғонистонда ташкил этилган «Барои дин» («Дин йўлида») деб номланган ташкилотнинг Бухоро бўлими ҳам миллий ва эътиқод озодлиғи учун фаол ишлаб турган. Унинг аъзолари ҳам Қизил Россия агентлари томонидан қўлга олиниб, шафқатсизларча йўқ қилиб юборилганлар.

Кизил Россия гумашталари томонидан миллий озодлик, мустакиллик ҳаракатларининг «Ўзбекистонни СССРдан ажратиб, мустакил демократик давлат тузишга интилган»ликлари тан олинган ҳолда, уларга «босмачи», «аксилкилобчи», «авантюрист», «халк душмани» тамгалари босилиб, минг-минглаб аъзолари судсиз отиб ташланган.

Масалан, судсиз, факат «учликвнинг 1937 йил 14 сентябрдаги қарори билан Муинжон Аминов, Ота Хўжаев, Мухтор Саиджонов, Саттор Хўжаев, Муса Саиджонов, Ёқубзода, Абдурашид Мукамилов, Раҳматулла Музаффаров, Ҳамро Хўжаев, Акмаджон Абдусаидов, Порсо Хўжаев, Абдулла Абдуллаев, Абдурахим Юсуфзода ва 4 нафар Бурхоновлар отиб ўлдиришга ҳукм қилинганлар. Ҳукм 25 сентябрь кунини ижро этилган. Ота — фарзандининг тақдиридан, хотин — эрининг, ака — укасининг ўлиmidан беҳабар, умид билан йўлларига кўз тикиб юраверган...

Бу ишдаги айрим ҳужжатларни кўриб, юрагинг эзилиб кетади, беихтиёр муштинг тугилади, кўзларингга ёш келади.

1937 йил 25 сентябрда отиб ўлдирилган Наимжон Ёқубзоданинг ногирон волидаси Орзибиби 1939 йил 10 февралда кўёшлари томган дафтар варагига ариза битиб, ҳукумат идораларига йўллайди: «Елғиз фарзандим камалганида юпун эди. Соғлиги яхши эмасди. Балким касали ҳуруж қилгандир? Совуқ қотаётган эмасмикан? Озрок доридармон билан қийим олиб борсам, ўғлимга берсангизлар. У қаерда ўзи?»

Бу дардни фарзанди борлар яхши тушунади. Боласини юраги тагида 9 ой кўтарган, бир парча ғўштни асраб-авайлаб, бағри тафтида ўстирган она билади. Ёлғиз ўғли камоққа олиб кетилиб, унинг қайтишини кутиб ўтирган бағри қон, ногирон онани кўз олдингизга келтиринг. Бечора, сўнги нафасигача эшикка қараб, илҳак бўлиб ўтириб, очик кўз билан дунёдан кетгандир?..

Отиб юборилган Мукамиловнинг хотини 1939 йил октябрда ёзади: «Эрим камалгандан сўнг, 5 нафар ғўдак билан кўчада қолдим. Болаларим оч, устлари юпун, хор бўлиб қолди. Биз чидаяпмиз ва паноҳимизни қутаяпмиз. Дарак беринглар, қаерда фарзандларимнинг отаси?..»

Бу аризалар ўша пайтда Ўзбекистон прокуратурасини бошқарган Силниченко, Ярашенко каби халқ дардидан йироқ кишилар қўлида қўрилмасдан қолиб кетади.

«Ҳамма нарсаси инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун» шиори остида иш юритган Москва «инсонпарварлари», камалган одами бўлган оналарни, қари, ёш, касал, ғўдак демасдан, деярли яланғоч ҳолда кўчага ҳайдаганлар ва муттасил таъқиб этаверганлар.

Масалан, Муинжон Аминов камоққа олиб кетилгач, унинг уйига «бўқирадиган» машиналарда қелишади-да, уйдаги бор-будини рўйхат қилиб, олиб чиқиб кетишади. Рўйхатда бўялган, эски, симтўрли темир қаравот, бир оёғи синик болалар табуреткаси, қийилган 3 та чопон, 13 та аёллар ичкўйлаги, болалар ўйинчоғи (от), 5 та фойдаланилган дастурхон, ёстик, қоплама чойшаб, болалар иштончалари, телпакчалари, пойафзал, қиз бола ич кўйлақчаси, болалар қалишлари, эски, қийилган пальтолариғача ёзилган. Сўнг оила кўчага ҳайдаб чиқарилган...

1956 йил Москвада, Бош прокурор Р. Руденко ва Олий Кенгаш Раёсати раиси К. Ворошилов номига Туркманистоннинг Керки шаҳридан М. Мукамилова хат йўллайди: «Эрим Абдурашид Мукамилов 1901 йилда тугилган бўлиб, 16 ёшидан қўлига қурол олиб инқилоб учун қурашганлардан эди. 20-йилларда мен тўрт йиллаб хандак-сандикларда партизаннинг хотини сифатида яшириниб яшадим. Факат 1924 йилдан сал-пал одамга

ўхшаб яшай бошладик. Эримга Мехнат Кизил Байрок, Хурмат белгиси орденлари берилди. Бор-йўги 11 йил бирга хаёт кечирдик. Шу даврда 5 та бола кўрдик. Каттаси 11 да, кичиги ёшига ҳам тўлмаган пайтда эрим камалди. Бор-будимизни тортиб олишиб, ёш болаларим билан кўчага хайдашди. Сўнг ҳам ҳеч қаерга сигмадик. Кўрган азобларимизнинг адоги йўқ. Шу ахволда Тошкентдан Керкига келиб қолдик. 70 яшар касал онам ҳам биз билан бирга кўп ҳаррикларга дуч келди. Икки болам очликдан ўлиб кетди. Қолганлари саводсиз ўсди — мактабга олмадилар. Болаларимнинг отасини излаяпмиз. Тирикми, қаерда у, қачон келади? Хабар беринг, бошқа ҳеч қаердан жавоб ололмадик...»

Кўряпсизми, ўз қўллари билан отиб ўлдирган одамларнинг яқинларига, қариндошларига: «Эрингиз ёзишма ман қилинган жойда жазо ўтаяпти», «қасал бўлиб ўлди» ва ҳоказо ёлгонлар айтиб, ҳақиқий ахволни 20 йиллаб сир сақлашган... Бундан маъно нима? Сабаб-чи? Сабаби — менимча, айбсиз одамларни ноҳақ ўлдириб юборганликлари очилиб қолишидан кўркув! Шундан бошқа нарса эмас!

Самарқандлик М. Хўжаева 1937 йилда отиб юборилган эри Хамро Хўжаевни 20 йилдан ортиқ излаган, 2 та гўдакни етаклаб юриб, қирмаган эшиги, саргаймаган идораси қолмаган.

Ваҳоланки, улар излаган одамлар бор-йўги она юрtnинг мустамлака бўлиб қолишидан норози эдилар, Мустақиллик истардилар!

Мунаввар Кори Абдурашитов, Файзулла Хўжаев, Салим Тиллахонов ва бошқаларнинг суддаги кўрсатмаларини ўргансангиз, бунга амин бўласиз.

Мунаввар Кори: «1920 йилда Бухоро инқилобини нишонлаш учун Бухорога бордик. Турккомиссар вакили Сафаров билан бу ердаги мачит-мадрасаларда руслар от боғлаб қўйганининг, бебошлиқлар қилганининг гувоҳи бўлдик. Сафаров уларни тартибга чақиришга уринди. Лекин сал ўтмай, рус командирларидан Сафаровни миллатчилик ва аксилинқилобий ҳаракатда айблаб имзолаган хатлар тушди. Оқибатда...»

Фитрат Мунаввар Корини қучоклаб йиглайди: «Биз бундай инқилобни хохламаган эдик. Биз фақат амирни ағдариб, адолатли җамият барпо қилмоқчи эдик...»

Юзлаб хат, арзномалардан сўнг 1957 йилда ишлар қайта ўрганиб чиқилади. Лекин адолатсизлик бўлганлиги яна яширин қолиб кетади. Қариндошларига тубандаги қаби ёлгон хабар жўнатилади: «Саиджонов 1937 йилда 10 йилга меҳнат-ахлоқ тузатиш лагерига юборилиб, жигар қасалидан ўлган...»

Яна йиллар ўтади.

Нихоят бегуноҳ одамлар номи тўла оқланади...

Лекин ўлганлар ҳеч қачон тирилмайдилар. Ҳазон бўлган умрлар қўқармайди. Бир умр азоб чеккан оналарга, ота меҳрини кўрмай ўтган болаларга ҳеч нарсани қайтариб бўлмайди. Фақат бу жабрдийдаларга биз бугун ҳамдардлик билдиришимиз мумкин, ҳолос. Қарзи дуоларимизни ҳам дариг тутмай:

«Илойим, мустақиллик йўлида ҳаётдан эрта кетганларнинг охирати обод бўлсин, дард чекканларнинг кейинги авлоди ташвиш тортмасин!» деймиз...

Файзулла Қиличев

Ушбу эсседа халкимиз кисматидаги чигал давр каламга олинган. Уша кунлар хакида хужжатларга асосланиб, эссени тўлдирадиган ёки бахсли мулохазаларингиз бўлса, шу ерда ёзинг.